

A magyar nyelv használata Kárpátalján

Márku Anita

Situatív kódválasztás a kárpátaljai magyarok körében

Situational choice of codes among the Transcarpathian Hungarians

The topic of the languages used in Ukraine is getting prevalent as more and more literature has been published in the recent years on it. In the life of a minority, like the Transcarpathian Hungarian community, the question of language choice is interesting not only in the case of the Ukrainian and Russian language, but also concerning their own language, which is the minority language (the Hungarian) and the majority language (Ukrainian/Russian). In this study which is based on a representative questionnaire research (N=387) we review briefly the language choice of the Transcarpathian Hungarians. We examine their strategies of language choice in the official, public and private sphere.

1. Bevezetés

Az ukrainai nyelvek használati köréről egyre több szakirodalom jelenik meg az utóbbi években. Ezek a tudományos igényű tanulmányok és tanulmánykötetek szociológiailag értelmezhető mintán, empirikus kutatásokra alapozva mutatják be főleg a két leginkább használatos ukrainai nyelv, az államnyelv státuszú ukrán és a legnagyobb kisebbségi nyelv, az orosz használati körét. Ez a kérdés áll a középpontjában a *Nyelvpolitika és nyelvi helyzet Ukrajnában: elemzés és ajánlások* (Besters-Dilger szerk. 2008) és a *Nyelvi helyzet Ukrajnában: konfliktus és konszenzus között* (Majboroda és mtsai szerk. 2008) című tematikus tanulmánykötetnek is. Hanna Zaliznyak és Larisza Maszenko monográfiájukban (Zaliznyak- Maszenko 2001) egy Kijevben végzett felmérés alapján megállapítják, hogy az ukrán főváros mindennapi nyelvhasználatában az ukrán helyett mai napig az orosz nyelv a domináns (vö. Cserniczkó szerk. 2010b, lásd még Maszenko 2004). A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet egy 2003-as egész Ukrajnára kiterjedő kutatásában feltárta, hogy az ország különböző régióiban az orosz és ukrán nyelv dominanciája megosztott: nyugaton és az ország középső régióiban az ukrán a domináns nyelv, Észak-keleten kissé az orosz felé billen a mérleg, de sokan használják a szurzsikot¹ is. Dél-Ukrajnában viszont

az ukrán használati aránya alacsony, és oroszdominancia figyelhető meg (vö. Cserniczkó szerk. 2010b: 21).

Egy kisebbség életében, amilyen a kárpátaljai magyar közösség is, azonban nemcsak az ukrán és orosz nyelv vonatkozásban izgalmas a nyelv-választás kérdése, hanem a saját, kisebbségi nyelv (a magyar) és a többségi nyelv (ukrán/orosz) vonatkozásában is.

Kárpátalján a legutóbbi, 2001-es népszámlálás adatai alapján több nemzetiség képviselői élnek együtt, legtöbben közülük: ukránok (80,5%), magyarok (12,1%), románok (2,6%), oroszok (2,5%) és cigányok (1,1%). Így nem ritka, hogy a mindennapokban (két-, illetve háromnyelvű környezetben) a kárpátaljai magyarok többségének a hatékony kommunikáció érdekében első nyelve mellett egy másik nyelvet/nyelvváltozatot is szükséges használnia, nyelvet kell váltania. Ugyanakkor a nyelveknek nem egyforma a funkcionális megterheltsége. Az egyes nyelvhasználati szintereken a nyelvek munkamegosztása figyelhető meg: egyes szintereken a beszélők első vagy második nyelve dominál, míg más szintereken átfedések vannak. Ebben a tanulmányban egy reprezentatív kérdőíves kutatás alapján tekintjük át röviden a kárpátaljai magyarok kódválasztását, nyelv választási stratégiáit a hivatalos, a közéleti és a magán-szférában.

2. A kutatásról

2009–2010-ben a Hodinka Antal Intézet a kárpátaljai magyarság rétegzett mintáján egy nyelvhasználati kérdőíves kutatást végzett. A kutatás tervezésekor szigorú szempontok alapján 27 településre kiterjedően alakítottuk ki a több szempontból (nem, korcsoport, iskolai végzettség és településtípus) rétegzett mintát összesen 387 fő megkérdezésével. A továbbiakban a kutatást *Rétegzett 2009* néven említjük.

A megkérdezett 387 adatközlő közül 167 férfi (43%), 220 nő (57%). Faluban él az adatközlők 61%-a (234 fő), városi 28%-uk, (107 fő), és városi típusú településen él 12% (46 fő). Legtöbben középiskolát (vagy gimnáziumot, líceumot) végeztek, tehát szakképesítés nélküli érettségivel rendelkeznek.

Az adatközlők döntő többsége (86%-a), magyarnak vallotta magát, 13%-uk pedig az ukrán nemzetiséghez tartozónak. 1-1 adatközlő orosznak/cigánynak, 2 fő pedig magyar-német identitásúnak mondta magát.

Az anyanyelvi megoszlásnál a magyar anyanyelvűek vannak legtöbben (94%); az ukrán nemzetiségűek közül is legtöbben a magyart jelölték meg anyanyelvüknek. Az ukrán anyanyelvűek száma mindössze 17 (4%), míg az ukrán nemzetiségűeké 50 fő (13%).

¹ A **szurzsik** az orosz szókinszre és az ukrán nyelvtanra épülő, igen elterjedt keveréknyelv, az orosz és ukrán kontaktusváltozata. Beszélőinek számát a 46 milliós Ukrajna lakosságának 10-18%-ára becsülik (vö. Khmelko 2004, Lenets 2000, Bilaniuk 2004).

Az adatközlőket egy 58 kérdésből álló nyelvhasználati kérdőív kitöltésére kértük, melyben a nyelvhasználatra, a különböző szintereken történő nyelvválasztásra, az identitásra, a kétnyelvűségi jelenségek (szókölcsönzés, kódváltás) használatára és a hozzájuk fűződő attitűdök feltérképezésére irányuló nyílt és zárt kérdések szerepeltek.

3. Nyelvválasztás az egyes nyelvi szintereken, Kárpátalján

A nyelvválasztást több tényező befolyásolja: a beszélgetés résztvevőinek nyelvi és szociális háttere, nyelvtudása, nyelvi attitűdjei; a beszélgetés témája; az, hogy mi a beszélgetés szociális funkciója (szolidaritás vagy valaki kizárása a beszélgetésből) és természetesen az a szituáció, helyszín/környezet is, amelyben az interakció létrejön. (vö. Grosjean 1982: 136, Borbély 2001: 118).

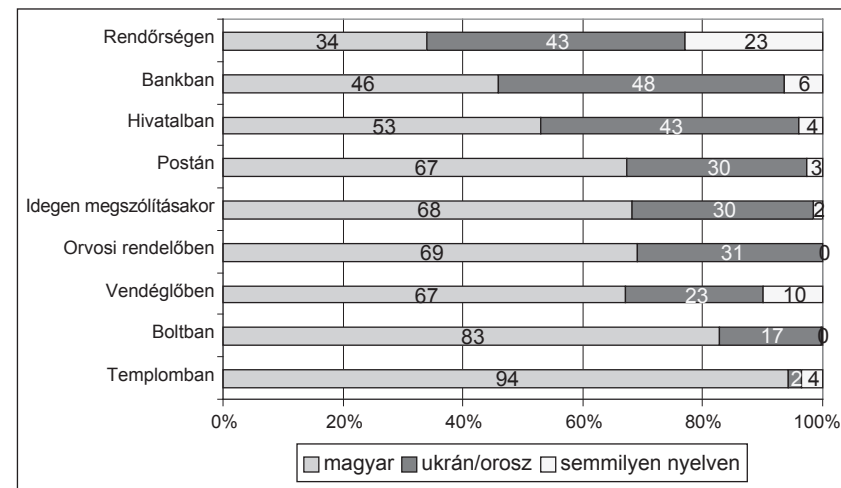
A nyelvhasználati szintér „a tipikus résztvevők, tipikus témák, az ezekhez kötődő tipikus helyszínek alapján próbálja modellálni egy beszélőközösség nyelvválasztási normáit” (Bartha 1999: 97). Fishman (1972) szerint minden közösségben fellelhetők általános, elvont nyelvhasználati szinterek, amelyek olyan társadalmi-kulturális képződmények, amelyek intézményszerű formában implicit szabályok szerint rögzítik egy-egy szituációtípus jellegzetes vonásait. Ezek: a résztvevők, a hely, a téma és a hozzájuk tartozó kód (nyelv, változat). Öt prototipikus nyelvhasználati szintert sorol fel: otthon, barátság, egyház, oktatás, munka (vö. még: Borbély 2001: 116).

A kárpátaljai magyarok nyelvválasztási stratégiáiról a különböző nyelvhasználati szintereken Csernicskó István és a Hodinka Antal Intézet munkatársai végeztek felméréseket. Csernicskó egy 1998-as kérdőív felmérés (144 adatközlő) során másféle csoportosítást alkalmazva, három nyelvhasználati szintéren vizsgálta a nyelvválasztási szokásokat. Az eredmények alapján a *magánszférában* a magyar nyelv dominanciája figyelhető meg. A *közéleti szintereken* (ismerősökkel, szomszédokkal való érintkezés, televíziózás, bolt, posta, orvosi rendelő, munkahelyi környezet stb.) három nyelv (magyar, ukrán és orosz) használati aránya közel azonos. A *hivatalos szférában* a legkisebb a magyar nyelv használati aránya (vö. Csernicskó, 1998; Csernicskó szerk. 2003: 68–83, Márku 2008).

A kutatás megtervezésekor ezt a hármas felosztást vettük alapul, s feltételeztük, hogy *az informális felől a formális felé haladva csökken a magyar, nő az ukrán/orosz használati aránya; illetve a nyelvek között „munkamegosztás” van: egyes szintereken a magyar, míg másokon az ukrán a domináns.*

Hivatalos és közéleti szintér

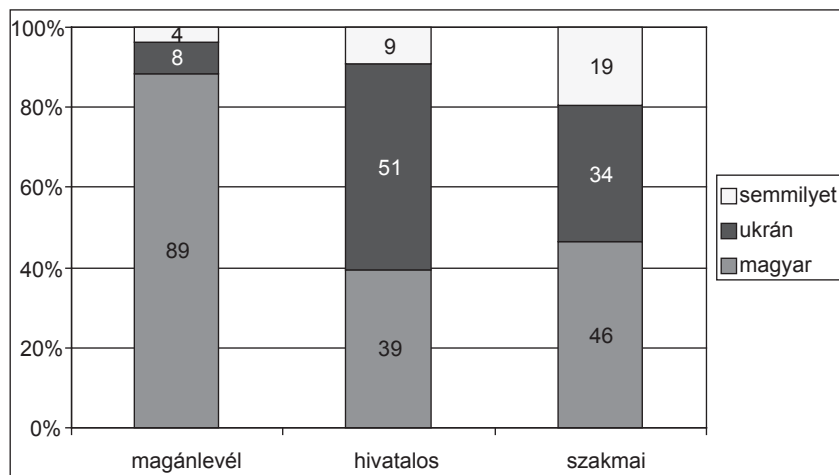
A kérdőívben feltett kérdésre (milyen nyelvet/nyelveket használnak a különböző helyszíneken, szituációkban) kapott leggyakoribb válaszok százalékos eredményét a 1., 2., és 3. ábra mutatja. Az orosz nyelvet az ukránnal együtt tüntettük fel a kérdésekben.

1. ábra. Szóbeli nyelvhasználat az egyes kommunikációs helyszíneken (Rétégzett 2009, N=387, %-ban)

A hivatalos szférába nemcsak a hivatali ügyintézészt soroltuk, hanem olyan intézményeket, helyszíneket is, ahol formális kommunikáció zajlik, amelyet írott és íratlan törvények (alkotmány, nyelvtörvény), közösségi normák szabályoznak.

Az eredményekből látszik, hogy a hipotézis beigazolódik: a hivatalos szintérként behatárolt intézményekben (hivatalban, orvosnál, bankban, postán stb.) a legmagasabb az ukrán használati aránya. Az is kitűnik az eredményekből, hogy a magyart is használják a hivatalos szférában, ugyanakkor korábbi kutatások (vö. Csernicskó 1998, Csernicskó szerk. 2003), és a tapasztalatok szerint ez a szóbeli érintkezés szintjére korlátozódik, holott a kétnyelvű ügyintézéshez való nyelvi jogot elméletben törvény teszi lehetővé. A hatályos törvények alapján az abszolút magyar többségű közigazgatási egységekben (tehát ahol a magyar nemzetiségűek aránya meghaladja az 50%-ot) a magyar nyelv az államnyelv mellett a hivatalos ügyintézésben is használható (vö. Csernicskó 2010b: 101–103, Beregszászi–Csernicskó 2004: 23–71, Csernicskó szerk. 2010a).

2. ábra. Írásbeli kommunikáció a nyelvhasználati szintereken
(Rétegzett 2009, N=387, %-ban)

A 2. ábrán jól látható, hogy írásban a hivatali ügyintézés nyelve inkább az államnyelv, a megkérdezettek fele kérvényt, hivatalos iratot ukránul ír, de viszonylag sokan, az adatközlők 39%-a magyarul is ír hivatalos levelet.

2010 nyarán a Hodinka Antal Intézet szervezésében két megbízott kérdezőbiztos 48 magyarok lakta település önkormányzati hivatalát hívta fel telefonon², aziránt érdeklődve, hogy ha kérvénnyel szeretnének fordulni a helyi önkormányzathoz, azt megírhatják-e magyar nyelven. A telefonon megkeresett önkormányzatok mindegyike olyan településen van, ahol a magyar nemzetiségűek aránya meghaladja az 50%-os határt, azaz valamennyi hivatalban van elvi lehetőség a magyar nyelv használatára (vö. Csernicskó 2010b: 101–103).

A telefonos vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy a 48 önkormányzat közül mindössze 28 intézményben lehet magyar nyelvű írásos kérelmet benyújtani.

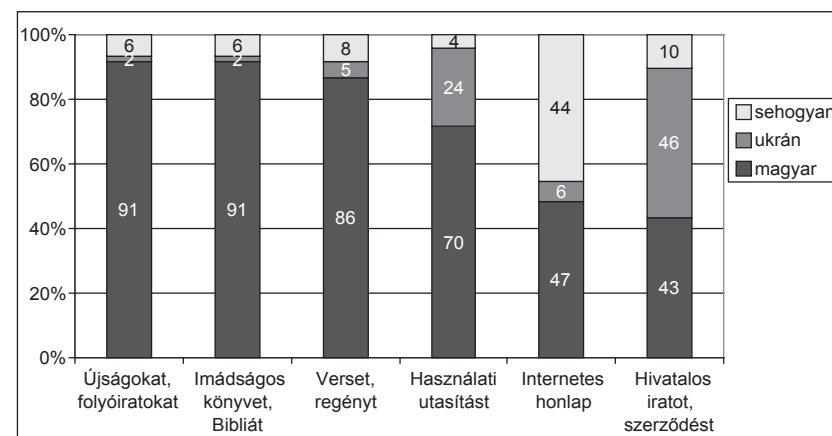
A vizsgálat eredményei alátámasztják korábbi kutatásaink eredményét (lásd Karmacsi 2004, Csernicskó szerk. 2010b): a szóbeli ügyintézés szintjén a legtöbb magyar többségű településen használható a magyar nyelv, ám a magyar nyelvű írásos hivatali ügyvitel már esetleges. „A ma-

² Valamennyi olyan önkormányzatot megpróbáltak elérni munkatársaink, mely abszolút magyar többségű településen működik, ám – talán a nyári szabadságolások miatt – számos hivatalt többszöri próbálkozásra sem sikerült elérni telefonon a program közel két hónapja alatt.

gyar nyelvű írásos ügyintézés az is nehezíti, hogy meglehetősen ritkán fordulnak elő (ukrán–magyar) kétnyelvű hivatali űrlapok, formanyomtatványok, tájékoztatók, hivatalos levelek. Kétnyelvű feliratból ma már jóval több van ugyan, mint a Szovjetunió fennállása idején, ám még mindig jóval kevesebb, mint amennyi lehetne” (Csernicskó szerk. 2010b: 101–103).

A szakmai írásbeli nyelvhasználat szintén nyelvileg megosztott képet mutat: a megkérdezettek többsége magyarul, 34%-uk viszont ukránul/oroszul ír szakmai tárgyú munkákat, és 19%-uk egyik nyelvet sem használja e célra. A magánlevelezés nyelve szinte kizárólag a magyar.

Az olvasási szokásokra is kíváncsiak voltunk. Az ukrán használati aránya itt is a hivatalos dokumentumoknál és a használati utasításoknál magasabb, egyébként a magyar dominanciája figyelhető meg.

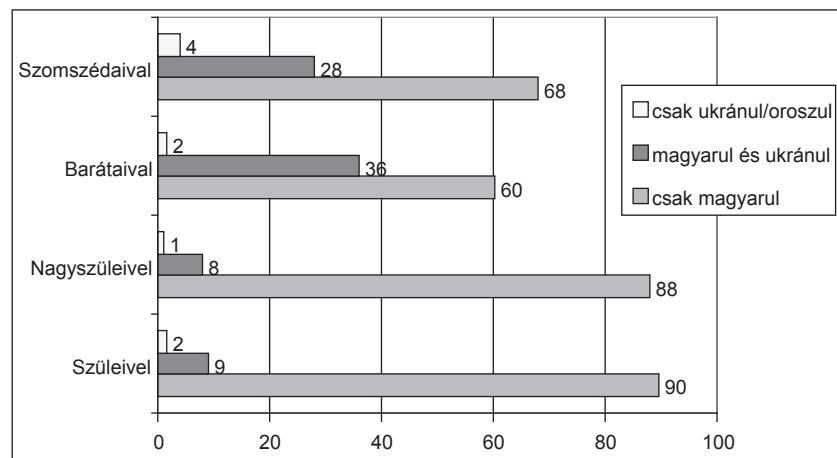
3. ábra. Rendszerint milyen nyelven olvas...
(Rétegzett 2009, N= 387, %-ban)

A nyelvek szerepe a magánszférában

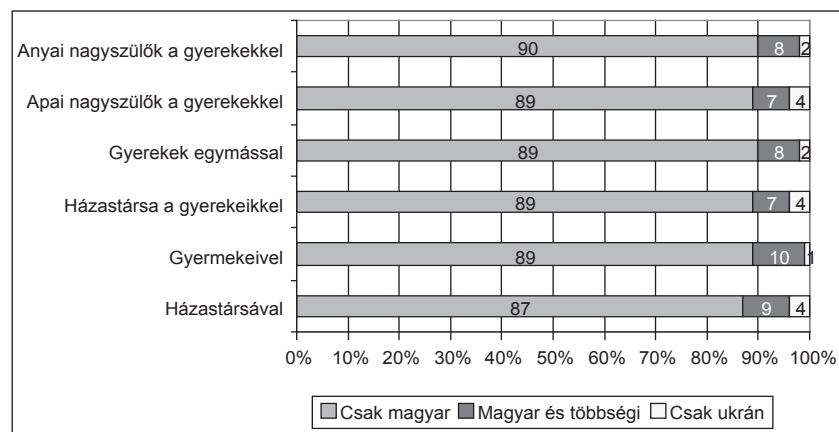
A kérdőívben két kérdésben érintettük a családi nyelvhasználati szokásokat: egyrészt az adatközlőket arra kértük, jelöljék általában milyen nyelven/nyelveken beszélt gyermekkorában a rokonaival, barátaival, majd azt kérdeztük meg, jelenleg családjában milyen nyelvet/nyelveket használnak a családtagok egymás között.

A megkérdezettek válaszai alapján megállapíthatjuk, hogy a családi szocializáció nyelve főként a magyar volt.

A barátokkal (36%) és a szomszédokkal (28%) való kommunikációban már jelentősebb a vegyes (magyar és ukrán) nyelvhasználat.

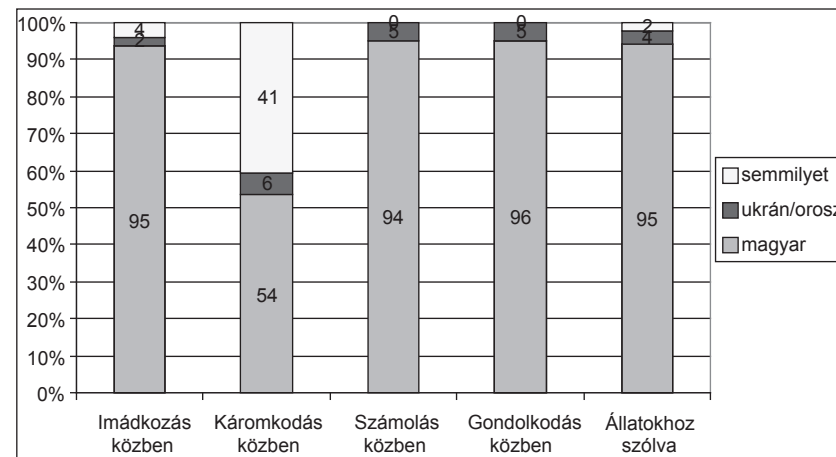
4. ábra. Nyelvhasználati szokások az adatközlők gyermekkorában
(Rétegzett 2009, N= 387, %-ban)

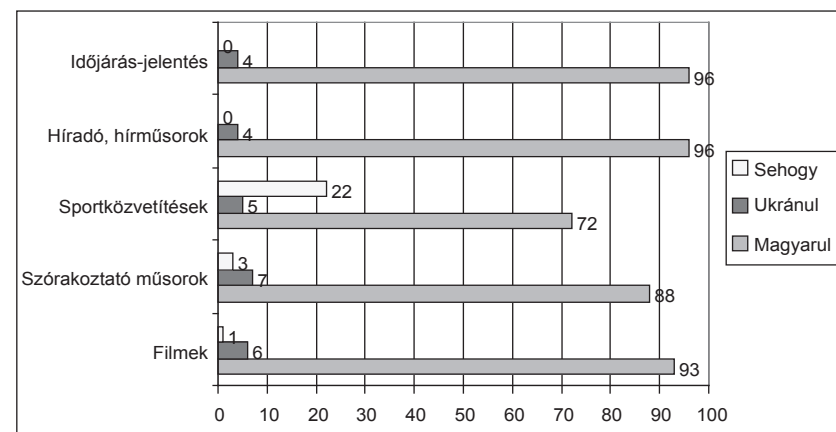
5. ábra. Nyelvhasználati szokások a családban
(Rétegzett 2009, N= 387, %-ban)

Az adatközlők 87–89%-a csak magyarul beszél házastársával és gyermekével. A gyermekekhez szóló beszéd a többi családtag részéről is csaknem kizárólag a magyar (89–90%).

A gondolati szférában szintén a magyar nyelv dominanciája figyelhető meg. Szinte valamennyi adatközlő magyarul szokott imádkozni, gondolkodni, állatokhoz szólani és számolni. Az adatközlők 41%-a nem káromkodik, 54%-a magyarul, 6%-uk ukránul szitkozódik (6. ábra).

6. ábra. Nyelvválasztás a gondolati szférában
(Rétegzett 2009, N= 387, %-ban)

7. ábra. Milyen nyelven nézi/hallgatja az alábbi televízió- és rádióadásokat?
(Rétegzett 2009, N= 387, %-ban)

A 7. ábra az adatközlők médiafogyasztásának nyelvválasztási szokásait mutatja be. Szembetűnő a magyar nyelv dominanciája itt is: hírműsort, időjárás-jelentést és filmeket szinte mindannyian magyarul vagy inkább magyarul néznek, hallgatnak. Ugyanakkor minden műsornál megjelenik az ukrán nyelv is. Az is kiderül az adatokból, hogy nagyon kevesen kíváncsiak idegen nyelvű adásokra, mindössze 2% egyéb nyelven is néz/hallgat szórakoztató műsorokat, 1% pedig sportközvetítéseket.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy ahogy haladunk az informális szinterek felé, úgy nő a magyar, és csökken az ukrán használati aránya, tehát az adatok igazolják hipotézisünket. Vegyes a nyelvhasználat azokon a szintereken, amelyek kívül esnek a szorosán vett magánéleten és azokon a nyilvános szintereken, ahol nem szabályozzák hivatalos rendelkezések, hogy mely nyelv használható az adott helyzetben. Tehát a közéleti szintereken mindkét nyelv használatos. A magánszférában (ide tartozik a családi érintkezés, a magánlevelezés, valamint az úgynevezett belső nyelvhasználati szinterek közül a számolás, gondolkodás és az állatokhoz való beszéd) szinte kizárólag a magyar használatos.

A kétnyelvű közösségek nyelvei között tehát megfigyelhető a munkamegosztás: bizonyos helyzetekben, kommunikációs szintereken a kisebbségi, míg más szituációkban a többségi nyelv használata a dominánsabb.

Amíg a nyelvi, politikai és kulturális szempontból egyaránt megosztott Ukrajna az ukrán–oroszl nyelvi pozícióharcok lázában ég, és a kutatók az ukrán és orosz nyelv kommunikációs hatóságát, elterjedtségét, használati körét próbálják felmérni, a kárpátaljai magyarok is minden nap szembekerülnek a nyelvválasztás problémájával. A kérdés azért is meghatározó, mert egy kisebbségi nyelv csak addig marad fenn, amíg használják. Azaz: miközben az ukrán és az orosz nyelv mögött álló demográfiai, politikai, gazdasági és kulturális erőforrások egymás ellen küzdenek, a magyar nyelv csak akkor maradhat fenn Kárpátalján, ha megmaradnak és lehetőség szerint egyre szélesebbé válnak azok a szinterek, ahol a magyar nyelv használható.

Felhasznált irodalom

- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2004. *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint.
- Besters-Dilger, Juliane szerk. 2008. *Movna politika ta movna szituacija v Ukrajini*. Kyiv: Vidavnicij gym „Kyjevo-Mohiljanszka akademija”.
- Bilaniuk, Laada 2004. A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism* Vol 8, Number 4: 409–425.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya.
- Csernicskó István 1998a. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István szerk. 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Ungvár: PoliPrint Kft.

- Csernicskó István szerk. 2010a. *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. Budapest-Beregszász: MTA Magyar Tudományosságért Külföldön Elnöki Bizottsága- Hodinka Antal Intézet, 2010.
- Csernicskó István szerk. 2010b. *Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár: PoliPrint.
- Fishman, Joshua A. 1972. *The Relationship between Micro-and Macro-Sociolinguistics in the Study of Who Speaks What Language to Whom and When*. In: Pride, J.B. – Holmes, Janet szerk. 15–32.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*.
- Karmacs Zoltán 2004. Helyzetkép a magyar nyelv Beregszászon és Tiszaújlakon betöltött jogi és gyakorlati helyzetéről. In: Gabóda Béla és Lipcsei Imre szerk., *Közös értékeink. Tanulmánykötet*, 87–99. Ungvár: PoliPrint.
- Khmelko, V. 2004. *Linhvoetnyicsna sztruktura Ukrajini: rehionalnyi oszoblevosztyi ta tendenciji zmin za roki nezalezsznosztyi*. Kyiv.
- Lenets, K. 2000. Szurzsyk. In: Ruzanyivszkij et al eds., *Ukrajinszka mova*. Enciklopedyija, 616. Kyiv: Ukrainszka enciklopedyija im. M. P. Bazsana.
- Majboroda, O és mtsai szerk. 2008. *Movna szituacija v Ukrainyi: mizs konfliktom i konszenszusom*. Kyiv: Insztitut imenyi I.F. Kurasza NAN Ukraini.
- Márku Anita 2008. *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyarok körében*. Monográfia. Ungvár – Beregszász: PoliPrint Kft. – KMF.
- Maszenko, Larisa 2004. *Mova i szuszpylysztyvo: posztkolonialnyij vymir*. Vidavnicij gym „Kyjevo-Mohiljanszka akademija”.
- Zaliznyak, Hanna – Maszenko, Larisa 2001. *Movna szituacija Kijeva: deny szjohodnyisnyij ta prejdeshnyij*. Kyiv: Vidavnicij gym „Kyjevo-Mohiljanszka akademija”.